

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 100

ЗА КОГНИТИВНИТЕ РЕВОЛЮЦИИ И КОГНИТИВНИЯ РЕНЕСАНС: ПЪРВА ЧАСТ

ЕВДОКИЯ ХРИСТОВА-СЛАВЧЕВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Евдокия Христова-Славчева. О КОГНИТИВНЫХ РЕВОЛЮЦИИ И КОГНИТИВНОМ РЕНЕСАНСЕ. ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

С конца 19-ого до начала 21-ого века развитие психологических идеи в области познания рассматриваются как результат научных революции и творчества ренессансовых учёных. Определяются четыре периода, которые дают различные возможности для концептуализации познания: менталистический (1879–1920); бихейвиористический (1920–1940); первая когнитивная революция (1955–1970); вторая когнитивная революция (1980–2007). Выделяются три уровня в анализе менталистического периода. Праслеживается хронология научных событий, которые определяют биографию доминирующего научного стиля. Вводятся общие парадигмальные рамки для исследования познания в психологии с 1879 по 1920 года. Позиции ренессансовых учёных определяются в критике по отношению научных стандартов и в открытию универсальных метафор психического время/пространства.

Evdokia Christova-Slavcheva. ON COGNITIVE REVOLUTIONS AND COGNITIVE RENAISSANCE. PART ONE

The development of psychological ideas of cognition since the end of the 19th till the beginning 21st century is evaluated as a result of the scientific revolutions and the creativity of the Renaissance scientists. Four periods are delineated and they give different possibilities for conceptualization of cognition: Mentalism (1879–1920); Behaviorism (1920–1940); First Cognitive Revolution (1950–1970); Second Cognitive Revolution (1980–2007). A three-level analysis of the mentalistic period is applied. The timeline of scientific invents, which depicts the biography of dominant scientific style is outlined. A common paradigmatic cognition frame in psychological research is defined. The place of Renaissance scientists is evaluated according to their criticisms of scientific standards and the conception of universal metaphors for psychological time and space.

УВОД

Изследванията на възприятието, паметта, мисленето, въображението, т. е. на познавателните процеси в съвременната психология, не могат да се разберат без контекста на идеите, настроенията и практиката на учените, работещи в тези области през изминалия ХХ в. развитието на това изследователско поле може да се определи като „драматично“, тъй като засяга не само определянето на предметната област – познанието и неговото място в адаптирането на човека към средата, – но и самите подходи за изучаването му (от чистата интроспекция през обективните методи и тези на моделирането към конструирането и реконструирането на реалности). То е свързано и с „драматичната“ промяна на езика, на който се описват душевният опит и умствената дейност на човека, а създадените психологически школи (менталистични, бихейвиористични, когнитивистични, постмодерни и т. н.) могат да се разглеждат не само като резултат от научната дейност, но и като продукт на традициите, социалните норми, институциите, практиките и ценностите на културите, в чиито рамки те се зараждат. Мястото, което заема психологията в живота на съвременния човек, изисква различните школи да се разглеждат не като конфронтиращи се и взаимоизключващи се, а по-скоро като възможни обяснителни модели, които са свързани с решаването на различни проблеми чрез определени научни практики в конкретен културен контекст.

Студията е опит за анализ на развитието на психологическите идеи, които са свързани с изучаването на познанието от края на ХІХ до началото на ХХІ в. Това развитие може да се открие в специфичните му интерпретации от структуралистите, функционалистите, гещалтистите, психоаналитиците, в „оцеляването“ на темата за познанието в епохата на бихейвиоризма или в превръщането му в централен проблем за съвременната психология. Възможно е обаче да се потърсят признаците на научното развитие и във формулирането на нови изследователски проблеми, в създаването на уеднакви изследователски процедури, в разширяването на сферите на приложение, в изграждането на системата за подготовка, оценка и контрол на научната продукция.

Дори такъв факт от живота на академичната психология в България като промяната на названието на лекционния курс за студенти психолози в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, въвеждащ анализа на познанието и познавателната дейност, на пръв поглед има само формално значение, но може да се интерпретира като част от този процес на развитие. През 70-те години на ХХ в. курсът се нарича „Познавателни процеси“ и е част от „Общата психология“, в края на 70-те и началото на 80-те години е преименуван на „Психология на познанието“, а през 90-те – на „Когнитивна психология“. Този факт носи в себе си не само духа на промените в изследването на познанието, но и предизвикателството за нови концептуализации на тази предметна област.

В края на 80-те години на XX в. сред българските психолози беше особено популярен възгледът на Томашевски (1989: 141–161), че основаната на информационния модел когнитивна психология не е школа, че няма единна система от ясно формулирани теоретични допускания, липсват изявени основоположници и представлява конгломерат от теории с тесен обхват и мимолетна популярност. Обобщенията са направени от автора в края на 60-те години на XX в.

От дистанцията на времето днес това мнение може да се разбере, но не и да се приеме. Основаната на информационния модел когнитивна психология би могла да се смята за една от перспективите в развитието на психологията с очертана методологическа рамка, процедури за изследване и стандарти за интерпретация на данните, които се прилагат в многобройни изследователски центрове и лаборатории. С тази школа са свързани еуфоричните преживявания през втората половина на XX в. около т. нар. „Първа когнитивна революция“ (Campbell, 1999), която променя не само академичната психология в САЩ, но и развитието ѝ в другите страни. Не липсват скептични оценки и днес. Те са по отношение на това, дали основаната на информационния модел когнитивна психология може да отговори по-добре от другите теории на въпросите:

- Как човек познава света?
- Какво представлява субективният му опит?
- Как могат да се изследват познавателните процеси?

Тридесет години след „Първата когнитивна революция“ е обявена „Втората когнитивна революция“ (Lock 1994), която се свързва с „дискурсивния обрат“ в съвременната психология.

Изпълненият със сътресения XX в. стана свидетел на много промени. Самата характеристика „революционни“ имаше силно поляризирана конотация: от крайно позитивна до напълно негативна. За революционни се обявяваха промените в социалното устройство на обществото, в културното развитие, в научната дейност (социална революция, „нежна“ революция, културна революция, научна революция). На този фон промените в изследванията на познанието се оценяваха като „победа“ на теорията за преработката на информацията над бихейвиоризма (това са настроения, които се оформят през 50-те и 60-те години на XX в. в американската психология). Подобни са преживяванията на психолозите от 90-те години, които се обявяват за замяната на информационния подход с този на дискурса.

Натрупаният социален и научен скептицизъм обаче поставя въпроса за точната оценка на позитивните и негативните последици от революциите в научното познание. Ако промяната на парадигмата (разбирана в контекста на теорията на Т. Кун) води до промяна в проблемите, концептуализацията, методите, стандартите, а оттам – и в системата на обучението, академичните курсове, учебниците и списанията, какво запазва научната общност от последиците на пренаписването на историята, от интерпретацията на цялото научно

развитие от гледна точка на доминиращата парадигма, от загубата на връзката между съвременните изследователи и оригиналните текстове и изследвания на техните предшественици?

Един от възможните отговори е, че на всеки етап от развитието на науката биха могли да се посочат учени, чиито теории, позиция и изследователска дейност носят в себе си духовния светоглед на „когнитивния ренесанс“, който съхранява загубените идеи, практики и ценности. Развитието като революция, сменящи една доминираща парадигма с друга, се съпровожда от ренесанса на идеите, пазещ научната общност от „безпапетството“. Психологическите изследвания на познанието могат да се разглеждат като вдъхновени от нарастването на авторитета на науката и на значението на познанието през XVI–XVII в. (Ръсел 1998: 519), издигането в култ на образоваността през XVIII в., изследването на съзнателния опит и централния процес на съзнателен контрол във волунтаристичната психология на В. Вунд в края на XIX и началото на XX в. (Вунд 1880, 2000), провъзгласяването на ерата на психологическия човек и психологическото общество (Leahey 1987) и превръщането на проблема за менталните репрезентации и глобалното работно пространство в главна тема на когнитивната психология в края на XX в. (Baars 1997; Андерсън 2002), опитите на постмодерната психология да обяви изследването на значението, на ученето, на Аз-а като задача на психологията на XXI в.

Това са идеи, които се появяват в различни периоди и определят развитието в психологическите изследвания на човешкия субективен опит. Те предлагат различни възможности за концептуализацията на психологията на познанието, но коректното им представяне предполага възстановяване на тяхната биография. Всяка теория е възникнала в определен исторически момент и възплъщава особената атмосфера на социалното пространство, към което принадлежи, дело е на конкретни личности, носещи бремето на своите житейски съдби, и може да се разпознае в поредица от събития. Многообразието, което може да се открие в историческите анализи на самия процес на развитие на научните идеи и в частност на психологическите идеи за познанието, изисква точното определяне на това, как се разбира този процес, какви критерии се използват за периодизация и за определяне на доминиращия научен стил и психологическа практика.

Възможностите и ограниченията на всеки стил от своя страна се отразяват върху основните метафори за психичното време и пространство, а те създават рамката за разбирането на психологическата каузалност. Тези метафори могат да се проследят при въвеждането на най-общите категории като „съзнание“ и „поведение“.

Въпросите, чиито отговори се търсят в тази студия, предполагат въвеждането на няколко нива на анализ:

- периодизацията на развитието на научните идеи, основана на „революционната смяна на парадигмите“, която се отразява на академичното обучение,

психологическата практика, приеманите от научната общност и отразяваните в учебниците, списанията и т. н. стандарти;

- „ренесансовите мислители“ като контрапункт на доминиращата парадигма;
- хронологията на събитията, създаващи биографията на научните стилове и практики в психологията на познанието.

Обобщението на този анализ е потърсено в смяната на метафорите за психичното време/пространство и тяхното място при определянето на развитието, носещо в себе си както революционните промени на парадигмите, така и ренесанса на идеите, които запазват научното наследство и посланията за бъдещето.

Този текст няма претенциите за пълен историко-теоретичен анализ както на периодите, така и на школите с техните водещи учени. Той е основан на историческите обзори по психология на Александров (2005), Лийхи (Leahey 1987), Шулц & Шулц (2005), Маркс и Кронан-Хиликс (Marks & Cronan-Hillix 1987), Ярошевски и Анциферова (1974), Ярошевски (1976, 1996). Оригиналните текстове на психолози, представящи както доминиращите стилове, така и идеите на „ренесансовите мислители“, са използвани за въвеждането на основни понятия, илюстративни изследвания и метафори за психичното време/пространство. Основната цел е да се проследят различните възможности за концептуализирането на психологията на познанието през различните периоди на нейното развитие.

КОНЦЕПЦИИ ЗА НАУЧНОТО РАЗВИТИЕ

В историко-философските анализи на Тулмин (Тулмин 2002) развитието на научното познание през изминалото столетие се разглежда като преход от модерността към постмодерната епоха. Основните признаци за него се търсят в промяната на доминиращите културни представи за научност, научен опит и научна практика. В научното знание според автора се включва не само концептуалното схващане на дадена теория, техниките за справяне с практическите проблеми, но и индивидуалната възприемчивост за употребата им в различни ситуации. В периода на модернизма естествените науки са тези, които задават стандартите за научност. Теорията за познанието се основава на метафората за подредената Вселена. Тя се управлява от математическите закони, които могат да се открият от науката. Тази програма се създава през XVII в. от философи и учени като Декарт и Нютон (Ръсел 1998), но епистемологията на модернизма се формулира по-ясно три столетия по-късно в програмата на Виенския кръг (Botella 1994). Една от важните ѝ характеристики според Тулмин (Тулмин 2002) е приемането на универсалния и неизменен характер на рационалността. Според автора учените от естествените науки от XVII в. се опитват

да обединят рационалността, необходимостта и сигурността в математическа форма. За този период е характерно неравновесието между рационалността и разумността. „Анализът на теоретичните аргументи на езика на абстрактните понятия и наблягането на обясненията, дадени на езика на универсалните закони – с формални, общи, извънвремеви, свободни от контекста и ценностно неутрални аргументи, – е понастоящем работа на логиката. Изследването на фактическите наративи за отделни обекти или ситуации във формата на аргументация по същество, положена в дадено време и място, ситуационно зависима и етически натоварена, е предмет на реториката“ (пак там, 43–44). Определянето на научното изследване като установяващо връзка между наблюдение и теория (представена чрез система от аксиоми) се свързва с традициите на позитивизма. То включва хипотези, които се подкрепят чрез система от доказателства. Те се приемат за установени истини, когато се докаже тяхната рационална адекватност. На развитието на науката се гледа като на кумулативен процес, а обективността е разбрана като теория с извънвремеви закони. Обобщението е, че изследователят трябва да притежава безпристрастна обективност и да бъде независим от ценностите.

През 80-те години на XX в. все по-голяма популярност придобива позицията, че нито една интелектуална система не може да осигури пълната стабилност на знанието. Според Тулмин (2001: 243) тя бележи прехода от модернизма към постмодерната епоха. Стилът на постмодерното мислене се разглежда като реакция на ограниченията в модернистичната епистемология и изисква всяка теория да бъде определена според това, кой я представя и пред кого, кога я използва и в какъв контекст, как се въвежда, т. е. как се внедрява в живота (пак там, с. 44). В този подход не може да се твърди, че даден вид теоретично мислене е единствено правилен. Както в интелектуалния, така и в практическия живот не може да се заема позиция извън времето и пространството. В научната практика се приемат за правомерни различни начини на мислене и действие.

Тези умонастроения могат да се открият много по-рано в изкуството – в школата Баухаус (Droste 1990) и в развитието на полифоничния роман (Botella 1994). Един от представителите на постмодерната литература е Л. Дърел (2000). Неговата четирилогия „Александрийски квартет“ се нарежда сред стотте най-ярки романи на XX в. Чрез полифонията на авторовите гласове са представени различните гледни точки за реалността. Така всяка нейна интерпретация се определя от позицията на героя. „След като две или повече обяснения за едно-единствено човешко действие са еднакво достоверни, тогава какво означава действието, ако не илюзия – жест върху мъглявия фон на действителността, която само измамната природа на човешките различия прави да изглежда осезаема?... Самият живот е измислица и ние всички го твърдим, всеки по различен, ала лично свой начин, защото всеки го разбира според собствената си природа и способности“ (Дърел 2000: 530).

В този преход от модерността (с нейните неизменни и универсални критерии за научност, обективност и рационалност) към постмодернизма (с неговия скептицизъм по отношение на познанието и научните методи) като самостоятелна наука се заявява и психологията, която трябва да доказва научността си, да определя предмета си, наличието на психологическа каузалност, да изработва инструменти за изследване на психичните феномени и да ги прогнозира. Развитието на психологията е част от общите умонастроения на ХХ в. и в научните психологически стилове намират пряко отражение както зададените стандарти на модернизма, така и релативизмът на постмодерната епоха. Нещастливо тя се заявява в края на ХІХ в. като „физиологична психология“, за да се свърже по-скоро с експерименталните методи и с тези, които са близки до използваните в природните науки (Blumenthal 1980: 121). С течение на времето обаче, с излизането ѝ от академичните аудитории и намесата ѝ в социалната практика, тази научна област ще се разпознава като лежаща по-близо до т. нар. „клинични“ дисциплини, които решават частни проблеми на отделни хора, групи или ситуации, като основана по-скоро на процедури, работещи по „времеви“ начин (Тулмин 2002: 151–152).

През периода на модерността оформеното от логическия позитивизъм преобладаващо мнение е, че развитието на науката е кумулативен процес – процес на натрупване на знанието, но в средата на 50-те години на миналия век се оформя нова позиция. Развитието се определя като смяна на парадигми, осъществявана от научните революции.

РАЗВИТИЕТО КАТО ПОРЕДИЦА ОТ РЕВОЛЮЦИИ

През 1962 г. излиза първото издание на произведението „Структурата на научните революции“ на Т. Кун – есе, което обобщава изследователската и преподавателската работа на автора в областта на история на науката (Kuhn 1996). Днес може да се каже, че представената от автора концепция е преобладаващата. Термини като „парадигма“, „аномалии“, „нормална наука“, „революционни промени“ се превръщат в основни понятия за обяснение на развитието в науката.

Цялостният процес на научното развитие е описан от Кун „като последователност от обвързани с традицията периоди, прекъсвани от време на време от некумулятивни преломи“ (Кун 1996: 223). Последните могат да се използват за основа на периодизацията на развитието на науката в дадена област. Терминът „парадигма“ е предизвиквал най-много възражения поради своята многозначност, което кара автора да развие и да уточни употребата на понятието в „Постскриптам – 1969“ към второто издание на книгата си (Кун 1996: 189–224). Едната смислова употреба се изразява в „цялата съвкупност от убеждения, ценности, техники и т. н., споделяни от членовете на дадена общност“, а втората – в „конкретните решения на главоблъсканици“, които

могат да се използват като модели, образци или примери за решаването на другите главоблъсканици в нормалната наука (пак там, с. 190). По-общата смислова употреба на термина „парадигма“ Кун основава на разбирането си за „компонентите на дисциплинарната матрица“. Към последните той отнася:

- „символните обобщения“;
- „метафизичните части на парадигмите“, или „общоприетите предписания“, „предпочитани аналогии или метафори“;
- ценностите, които определят типа на предвижданията и това, дали науката трябва (или не трябва) да е полезна за обществото (пак там, 197–199).

По-тясната смислова употреба на парадигма се свързва с конкретните решения на проблемите, които могат да се използват като образци и модели за други проблеми в нормалната наука (пак там, с. 202).

Характерните черти на научните революции са:

- отхвърляне на старата теория и приемане на нова, която е несъвместима с предишната;
- логическа смяна на проблемите;
- промяна на стандартите, по които се определят значимостта на проблемите и това, кое решение е закономерно;
- промяна на методите;
- промяна на ценностите (пак там, с. 127);
- преобразяване на научното въображение и на света на учените (пак там, с. 22).

Освен познавателни парадигмите имат и нормативни функции. Според Кун те определят формата на научния живот. Успешната нова парадигма/теория позволява да се правят нови предвиждания. В този контекст парадигмите се разглеждат като източник на методи, проблемни полета и стандарти за решение и приемането им води до предефиниране на съответната наука. Според терминологията на Т. Кун „нормалната наука“, която се очертава след научната революция, е не само „несъвместима, но често е реално несъизмерима с традицията, съществувала преди това“ (пак там, 120–121).

Как се променят убежденията и понятията на науката като резултат от парадигмалния обрат? Могат ли теориите да се определят като човешки интерпретации на дадени данни? На този въпрос авторът отговаря, че по време на научните революции учените виждат нови и различни неща, дори и в случаите, когато гледат с познатите инструменти към изучавани преди това места. Това различие прилича на перцептивната трансформация, изучавана от гещалтистите. При възприемането на реверсивни образи в даден момент може да се види образът или на патица, или на заек. За Кун обаче съществените разлики се изразяват в това, че при възприемането на двузначната фигура има външни стандарти, спрямо които може да се покаже промяната. При парадигмалната промяна предишното виждане се определя като погрешно (пак там, 128–151).

Историята на психологията е богата на примери за такава конфронтация на теориите. Критиките на бихейвиористите към менталистичната парадигма, когнитивната революция, която обявява края на бихейвиоризма, или постмодерният бунт срещу ограниченията на информационния модел и цялата „традиционна психология“ са примери на такива революционни промени в психологическата наука.

РАЗВИТИЕТО КАТО РЕНЕСАНС НА ИДЕИТЕ

Основните внушения и разбирания за типа на развитието в дадена научна област идват от историческите данни и анализи в учебниците, философските текстове и в популярната литература. Най-често в тях се прави последователно представяне на авторитетните личности в дадената област като представители на една или друга школа. Тези исторически данни обаче се въвеждат и осмислят от гледна точка на приетите стандарти и парадигми към момента на писането на литературата. Това внушава и разбирането за развитието на науката като кумулативен процес. Подборът в историческите данни и преформулирането на проблемите от гледна точка на действащите в момента школи усилват това впечатление. „Извлечената от учебниците традиция, към която учените се приобщават, в действителност никога не е съществувала“, предупреждава Кун (1996: 154). Тя по-скоро се конструира от доминиращата в момента парадигма. „Когато се отрича от една стара парадигма, научната общност едновременно с това отхвърля повечето от книгите и статиите, олицетворяващи тази парадигма, като неподходящи за професионално изучаване. Научното образование не се възползва от нищо, което да е равностойно на музеите по изкуствата или библиотеките с книги на класиците и понякога това води до драстично изопачаване на представата на учения за историческото минало на неговата дисциплина“ (пак там, с. 182). Примери за подобно развитие биха могли да се открият и в психологията. За подобно пренаписване на историята може да се говори при смяната на менталистичната с бихейвиористичната парадигма, при въвеждането на информационния модел, а днес – може би при противопоставянето на постмодернистите срещу „традиционната психология“.

Може ли развитието на научните идеи да се представи единствено и само под знака на революционните промени като смяна на доминиращи стилове? Критиките по отношение на тези възгледи се отнасят до факта, че старите парадигми се запазват и не се променят. Един от изводите от теорията на Кун, към който се обръщат съвременни историци (цит. по Marx & Cronan-Hillix 1989), е, че смяната на една парадигма с друга невинаги означава, че е по-добра от предшестващата. Не е възможно парадигмите да се сравняват по качеството „по-добри“: „различни“ не значи „по-добри“. В тази посока има и опити за корекция на теорията на Кун за научните революции. Според Лакатос (цит. по Marx & Cronan-Hillix 1987: 9) научното познание е представено от две и повече изследователски програми, които съществуват едновременно и е възможно

да се конкурират. Представителите им могат да водят диалог, а едни и същи данни – да се използват за проверка на конкуриращи се теории. Лодън (цит. по Marx & Cronan-Hillix 1987: 9) отива по-далече в обобщенията си и разглежда научното познание като резултат по-скоро на еволюция, отколкото на революция. Тези възгледи са по-близо до разбирането на Файерабенд (Фейерабенд 1986) за развитието на научното познание, което не е поредица от непротиворечиви теории, очертаващи някаква идеална концепция. Познанието по-скоро се разглежда като несъвместими или по-скоро несъизмерими алтернативи.

През 1940 г. в България излиза книгата на проф. П. Бицили – един от видните учени и преподаватели в Софийския университет – „Основни насоки в историческото развитие на Европа“. Връщането ѝ в света на читателите е през 1993 г. Тя не само носи богатия историко-теоретичен анализ на произхода и еволюцията на европейските нации, но съдържа философски и психологически интерпретации за личността и историческия процес и личността и творчеството. Авторът адресира своя труд към всички читатели, които биха искали да изучават историята на „модерния свят“ и европейската научна мисъл. Ясно са посочени трудностите на всеки опит за реконструиране на човешката история и те са основата за обособяването на втората перспектива в анализа на развитието на науката: като резултат от творчеството на ренесансовите мислители. Според Бицили (1993: 41–42) историческото развитие преминава през три стадия:

- През първия стадий – на наивния реализъм – всичко случващо се е резултат на волевите изяви на отделни личности. Тази творческа дейност не би могла да се определи от външни обстоятелства.

- През втория стадий възниква представата за ролята на „великите надличностни сили“, на идеите или факторите, които са доминирали в интелектуалния живот. Създава се понятието за „среда“, „епоха“, „дух на епохата“. Личността се разглежда като продукт на условията и като изразителка на колективни умонастроения.

- Третият стадий е „критическият реализъм“ и предполага лично творчество, което е единственият реален двигател на историческия процес. Определени, присъщи на епохата тенденции се разкриват в съзнателната, съзидателна дейност на отделни личности.

Като се следва тази логика, във всеки период в развитието на дадена наука могат да се открият посочените от П. Бицили стадии. Всеки период е съчетание от „волевите изяви на отделни личности“, които не се определят от съществуващата практика, „духа на времето“ и „съзидателната, съзнателна дейност на личности“, превръщащи се в изразители на духа на епохата. Вторият и третият стадий могат да се разпознаят в повечето исторически анализи на развитието на научната мисъл в дадена област, но първият остава в сянка. Към него могат да се отнесат онези специални ренесансови мислители, които черпят вдъхновение от научното наследство, не се вписват в доминиращата практика и заемат особено място в научния живот. Техните позиции звучат

предизвикателно и възраждат теми, проблеми и изследвания, изключвани от рутинната научна дейност. Тук терминът „ренесансови“ се използва, за да насочи вниманието към това, което тези учени постигат, като преоткриват знания, умения и добродетели, „забравени“ или „отхвърлени“ от доминиращия научен стил. Това са личности, които със силата на своята индивидуалност, продуктивност и енергия се появяват неочаквано, а творчеството им задава далечните перспективи на развитие.

Развитието на идеите в психологията на познанието ще се търси в рамките на революционните промени в научните парадигми и ренесансовите мислители, които са контрапунктът на доминиращите стилове.

РЕВОЛЮЦИИТЕ В ПСИХОЛОГИЯТА И РЕНЕСАНСОВИТЕ МИСЛИТЕЛИ

Очертаната от Кун (1970) картина на научните революции дава възможност за подреждането на психологическите школи и системи в координатите на историческото време. Научното познание като парадигмално знание преминава през два стадия: нормален и революционен. Парадигмалната наука се противопоставя на предпарадигмалното познание, описвано от Кун като объркана, несистематична дейност. Последното се определя като период на търсенето на подход и формулиране на проблеми или идентификацията на проблеми. Предпарадигмалният период е периодът на конфронтацията и съвместното съществуване на различни школи или системи в психологията. Определянето на школите става въз основа на:

- предмета на изследване;
- подходите на изследване;
- методите на изследване.

Всяка школа включва: закономерности, описвани като причинно-следствени връзки; приложения; инструментализация; теория и общофилософски допускания.

В периода на научните революции изразителите на конкурентна парадигма използват различни понятия, за да формулират други проблеми, да приспособят нови стандарти за разрешаването на проблемите, като придават различно значение на понятията в сравнение с предишната парадигма. И според Ярошевски (1976, 1996) научният прогрес в психологията се постига в резултат на революционни промени в разбирането на предмета ѝ. Като такива се разглеждат замяната на термина „душа“ с термина „съзнание“, промяната в разбирането за структурата на личността с появата на понятието за „несъзнаваното“, изучаването на поведението като главна цел на психологията. Всяка една от тези промени авторът определя като драма на идеите, чрез която се пише биографията на предмета на психологията. Той представя анализа на последователната смяна на стиловете като основна и уникална задача на историята на психологията. Използването на основни понятия в която и да е друга

психологическа дисциплина обаче, в това число и в психологията на познанието, предполага определянето им по отношение не само на другите понятия, но и на теоретичния модел, в чийто контекст се въвеждат. Самият пример, който Ярошевски използва за термина „усещане“, е пряка илюстрация на тази необходимост. Терминът губи „историческата си достоверност“, а към това можем да добавим и научната коректност, ако не се посочи теорията, в чиито рамки се използва. Различни значения му се приписват в теориите на Вунд (Вундт 1880), Ананиев (Ананьев 1960), Найсер (1981).

Развитието може да се разглежда като исторически синтез между доминиращия стил, установяващ се в резултат на научната революция, и ренесанса на идеите, който, от една страна, пази научното наследство, а от друга, въвежда перспективите на бъдещето.

Ренесансови мислители, които не се вписват в рамките на доминиращата парадигма, са У. Джеймс, З. Фройд, Л. Виготски, Ж. Пиаже и Дж. Брунер. Този списък в никакъв случай не изчерпва богатството на творческите биографии, написали научната история на ХХ в. Те са избрани тук, за да се въведе по-скоро анализът на контрапункта, на особената позиция в развитието на изследванията върху познанието. През 1905 г., на Международния конгрес по психология в Рим, У. Джеймс (2000а; 2000б) изнася доклад на тема „Съществува ли съзнание?“ в атмосферата на доминиращата по това време Вундова психология на съзнателния опит и интроспективния метод. И макар че в по-късните исторически анализи той се посочва като предвестник на бихейвиоризма (Ярошевски 1976, 1996), приносът му не би могъл да се сведе и дори да се свърже пряко с психологията на поведението, а по-скоро с метафората за „потока на съзнанието“, която задава рамката на различни психологически школи. Предизвикателство за академичната психология от началото на ХХ в. е и концепцията за несъзнаваното на З. Фройд (1992; 1995), който разширява идеята за психичното пространство/време. В периода на доминиращия обективистичен, рефлексологичен и бихейвиористичен стил идеите на Л. Виготски (Виготски 1982а; 1982б; 1982в) за връщането на съзнанието в полето на психологическите изследвания и изучаването на висшите психични функции могат също да се определят като ренесансови. Подобна е и позицията на Ж. Пиаже (1969, 1981) в контекста на доминиращата мода през 60-те и 70-те години на ХХ в., въведена от информационната психология. Ако трябва да се потърсят проявите на днешните ренесансови мислители в областта на психологията на познанието, добър пример е научната биография на Дж. Брунер, която се свързва с двете когнитивни революции.

Посочените по-горе автори имат принос не само за запазване на наследството, но и за прочита и „развитието“ му. Т. Кун (1996: 186) говори за развитието в науката като „еволуция от примитивни начала“, а не като еволюция към нещо. Използваните от ренесансовите мислители метафори за психичното време/пространство разчупват установеното статукво в научното познание и осигуряват еволюцията му „от онова, което знаем“.

ПЕРИОДИ В РАЗВИТИЕТО НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ ИДЕИ ЗА ПОЗНАНИЕТО

В зависимост от начина, по който се разбира процесът на научно развитие, са възможни и различни периодизации. Един от най-ранно представените в историко-теоретичните анализи се основава на ролята на отделната личност в научния прогрес. Това е **персоналистичният подход**, в който историята и анализът на идеите се свързват с живота, работата, научната дейност и продукция на конкретни автори. В началото на 30-те години на XX в. възниква идеята за създаването на история на психологията в автобиографии от Мърчисън (по Ярошевский и Анциферова 1974). Този подход може да се открие и в съвременните исторически анализи, които са основани на ключовите фигури в психологията (Harré 2006).

Друг подход, който може да се разглежда като опозиция на първия, е **контекстуалният**. Развитие на научните идеи при него се подчинява на обективни закономерности, а ролята на отделния човек е да изрази идеите на своята епоха. Един от най-видните му представители е Е. Боринг (цит. по Marx & Cronan-Hillix 1987). Контекстът и „духът на времето“ определят развитието на научната мисъл. Едно от доказателствата за тази идея е едновременното откритие, което се прави от хора на различни места, и това е обяснителният принцип, използван в много съвременни учебници по история на психологията (Simonton 1995: 100).

В повечето исторически обзори, писани след 70-те години на XX в., като основен подход за периодизация се посочва **парадигмалният**. Той предполага въвеждането на логически критерии за определянето на парадигмите. Логическият анализ позволява да се обединят няколко школи в една парадигма, а разглеждането им следва хронологията на появяването им в социалното пространство. Неговото използване обаче не води до еднозначни периодизации в развитието на психологията. Така в четвъртото издание на книгата си „Системи и теории в психологията“ Маркс и Кронан-Хиликс (Marx & Cronan-Hillix 1987) разглеждат шест „класически системи“ в психологическата наука: асоционизъм, структурализъм, функционализъм, психоанализа, бихейвиоризъм и гешталтпсихология. При определянето на всяка от тези системи авторите се ръководят от логическите критерии. Те са основани на начина, по който се определя предметът на психологията, на основните постулати, чрез които се разглежда въпросът за отношението между духа и тялото. Каква е природата на данните? Какви са причинно-следствени връзки и какви са критериите за подбора на данните?

Втори вариант на парадигмалния подход предлагат М. Бунге и Р. Ардила (Bunge & Ardila 1987). В своя философски анализ на развитието на психологическите идеи те въвеждат противопоставянето на теориите, обособяващи предмета на психологията от функциите на мозъка, и такива, които не го пра-

вят. Като следствие от този логически критерий ментализмът и бихейвиоризмът попадат в първата категория теории, а биопсихологията – към вторите. Към ментализма са отнесени: класическата психология, гешалтпсихологията, информационната психология, поппсихологията (народната психология, психоанализата, парапсихологията). Към бихейвиоризма се разглеждат Уотсъновият бихейвиоризъм, класическият бихейвиоризъм и екологичната психология на Гибсън. Биопсихологията като нова парадигма се описва като перспектива в развитието на съвременната психология.

Трети вариант на парадигмалния подход предлага Лийхи (Leahey 1987). Той прави периодизация на развитието на психологическите идеи, като ги обединява въз основа на логически и хронологически принципи. Така се оформят парадигмата на психологията на съзнанието и безсъзнателното, т. е. менталистичната парадигма, и тази на бихейвиоризма. Развитието на психологията авторът вижда като херменевтика.

Както повечето направени в исторически обзори периодизации, така и предложената в този текст носи отпечатъка на актуалния момент, насочена е към разбирането на настоящето на психологията. Отправната точка е 2007 г. Днешният ден на когнитивната психология носи в себе си резултата както от когнитивните революции и парадигмалните промени, така и от творчеството на ренесансовите мислители.

Въвеждането на понятието за доминиращ стил би било непълно, ако не се опишат съпровождащите го събития, представящите го теории и онези ярки индивидуални постижения, които устояват на времето, за да въведат посланията си към научната общност на бъдещето. Основания за предложената периодизация са мястото на познанието в психологическите изследвания: оформянето на категориален апарат и система от понятия за изследването му; разработването на процедури за изследване и описание на база данни, които да подкрепят концептуалния модел; запазването на научната традиция, от една страна, и научната перспектива, от друга, от ренесансовите мислители за всеки период.

ПЪРВИ ПЕРИОД: МЕНТАЛИСТИЧЕН ПЕРИОД (1879–1920)

- Разцвет на ментализма. Въвеждане на метафорите за психичното време и пространство

ВТОРИ ПЕРИОД: ЗАПАЗВАНЕ НА ТЕМАТА ЗА МЕНТАЛНИТЕ ПРОЦЕСИ И СЪЗНАНИЕТО В ПЕРИОДА НА БИХЕЙВИОРИЗМИТЕ (1920–1940)

- Бихейвиористичният стил и темата за познанието в необихейвиористичните модели, от една страна, и техният контрапункт – културно-историческата концепция на Л. Виготски, от друга

ТРЕТИ ПЕРИОД:
ПЪРВА КОГНИТИВНА РЕВОЛЮЦИЯ (1955–1970)

- Информационният стил и неговият контрапункт – теорията на Пиаже

ЧЕТВЪРТИ ПЕРИОД:
ВТОРА КОГНИТИВНА РЕВОЛЮЦИЯ –
ПОСТМОДЕРНА ПСИХОЛОГИЯ 1980

- Стилът на постмодерната психология и творческата биография на Дж. Брунер

Календарните граници имат условен характер и се определят от основни събития, които оформят даден период, но както се случва, типично в социалното време, миналото, настоящето и бъдещето създават единен континуум, в който всеки отрязък от време съдържа в себе си както паметта за минали събития, така и възжеленията за бъдещите значения.

РАЗЦВЕТ НА МЕНТАЛИЗМА

Календар на събитията	Година
В. Вунд създава лаборатория	1879
З. Фройд – „Тълкуване на сънищата“	1900
Вюрцбургска школа	1901
У. Джеймс – „Съществува ли съзнанието?“	1904
И. П. Павлов за класическото обуславяне	1906
Вл. Бехтерев – „Обективна психология“	1907
Вертаймер публикува гешталтските принципи	1913
В. Кьолер започва изследванията си на о. Тенериф	1913

„Пристрастният“ календар започва с датата 1879 г., когато в една стая с личните средства на В. Вунд е създадена първата лаборатория по експериментална психология в Лайпциг (Александров 2005; Воерее 2003). Това е годината, която днес единодушно се приема за рождена дата на психологията като самостоятелна наука. Създадената от него лаборатория е призната официално и е записана в каталога на Лайпцигския университет през 1885 г. В нея се провеждат редица изследвания със специализирана апаратура и това я превръща в най-добрата база за развитието на експерименталната психология в Германия. За относително кратък период от време (около 20 години) Вунд обучава над 24 000 студенти, пише основните си трудове и ръководи издаването на списанието *Philosophische Studien* (Leahey 1987: 181). Това е времето, през което се извършва обучението на първата генерация психолози, и именно Вунд е учени-

ят, създал академичните стандарти. Разбира се, неговата дейност не е изолирано явление за интелектуалния живот на Германия. Още в края на XVIII в. това е най-образованата страна в света: над 50% от населението е грамотно. През XIX в. тя изгражда своята система за висше образование, „която няма равна на себе си по задълбоченост и разнообразие на знанието“ (Джонсън 1993: 99). За периода от средата на XIX в. до Първата световна война около 50 000 студенти само от Америка получават висшето си образование в Германия и Австрия (Blumenthal 1980: 129). Почти целият български интелектуален елит от края на XIX и началото на XX в. също е преминал през тези университети (Александров 2005: 69–87).

Ето защо изглежда необясним фактът, че в съвременните англоезични учебници по когнитивна психология, писани през 60-те и 80-те години на XX в., почти липсват биографични данни за Вунд на фона на пространните сведения за неговия съвременник У. Джеймс. За Джеймс се представят много биографични данни и се признава приносът му за развитието на съвременната когнитивна психология, а В. Вунд в най-добрия случай се споменава само като основател на първата психологическа лаборатория, като учен, развиващ психологията на познанието и използващ интроспективния метод (Андерсон 2002: 18). Едно от обясненията може да бъде изведено от историческото развитие на Европа. Според Лийхи „Вундовата психология е толкова елитарна, рационална, романтична, крехка и деликатна, че не може да противостои на надигания се прилив на социализъм и демокрация, позитивизъм и прагматизъм.... Поражението на Германия след Първата световна война и настъплението на нацизма обричат тази психология на забравата“ (Leahey 1987: 200). Рационалната психология на съзнанието не може да се съревновава в този период с психологията на ирационалното и безсъзнателното, интроспективните методи – с обективните методи в изучаването на поведението.

Извършената огромна преподавателска и изследователска работа обаче подготвя развитието на теории, пряко свързани с изучаването на познанието като психологическа реалност както в близка, така и в по-далечна времева перспектива. Освалд Кюлпе (1975), който се сочи за един от най-талантливите ученици на В. Вунд, въвежда ново поле в психологическите експерименти – изследване на мисленето – и създава школа, която, макар да няма публикувани систематични трудове и систематизирана теория, е известна като Вюрцбургска школа (1901–1909). О. Кюлпе преподава в Университета във Вюрцбург и в резултат на неговата и на сътрудниците му изследователска дейност през 1901 г. излиза първият доклад, който изненадва психологическата общност: мисленето може да бъде безобразно. Вунд остро критикува самата идея за експериментално изследване на мисленето, но след столетие методите ѝ ще се оценяват като нови, откритията – като стимулиращи и изпреварили времето си, а чрез концепцията си за менталната мрежа тя ще внесе своя принос в съвременната когнитивна психология (цит. по Leahey 1987: 191–195).

През 1910 г. излиза статията на М. Вертхаймер за примитивната музика на племе в Цейлон, в която са формулирани идеите му за гещалта (цит. по Leahey 1987: 196). Заедно с В. Кьолер и К. Кофка (цит. по Шулц и Шулц 2006) започват изследвания на видимото движение, или т. нар. Фи-феномен. Идеята за първичността на цялостния опит не е била „само теория за възприятието и мисленето или само психологическа теория или философия; тя е цялостно светоотношение, обхващаща всичко религия. Нейната сърцевина е надеждата, че светът е разумно съгласувано цяло, че действителността е организирана в осмислени части, че природните единици имат своя структура“ (цит. по Leahey 1987: 196).

С излизането и на фундаменталния труд на К. Кофка през 1935 г. „Принципи на гещалтпсихологията“ се заявява и утвърждава третата менталистична теория, която ще внесе своя принос към изследването на познанието. През 1920 г., на 88 години, умира В. Вунд и ако през последните 40 години от живота си той и неговата психологическа школа са почитани като водещи в света, паметта на следващите генерации ще се окаже „къса“. Ще е нужен почти век за възстановяване на мястото, което заслужава тази *Ganzheit* [от немски – цялостна] теория в развитието на психологическото знание (Blumenthal 1980)

Вюрцбургската школа заглъхва след заминаването на О. Кюлпе за Бон, докато съдбата на гещалтпсихологията е по-различна. След Втората световна война първата генерация гещалтпсихолози или са убити, или емигрират. К. Кофка заминава за Америка през 1927 г., а през 1930 г. е последван от М. Вертхаймер и В. Кьолер (цит. по Шулц и Шулц 2006). Така центърът на изследванията се мести в Америка. Гещалтпсихолозите представят теорията си, но към тях се оформя двойствено отношение. Приемани са експерименталните им изследвания, но теоретичната основа не се разбира и остава чужда на интелектуалната нагласа на психолозите, приемащи за единствено научен бихейвиоризма (цит. по Leahey 1987: 200–202).

През този период в Европа и Америка са създадени лаборатории по експериментална психология, които са оборудвани с най-модерната за времето апаратура за физиологични изследвания (лабораториите на В. Вунд, Г. Е. Мюлер, У. Джеймс). Фройд вече е написал „Тълкуване на сънищата“ (1900), събрал е около себе си приятелите на новата наука (1908) и е организиран първия частен конгрес, представил е в цикъл от пет лекции съдържанието на психоанализата в университета „Кларк“, в Устър, Масачузетс (1909), и прилага интроспекцията в психотерапевтичните процедури, за да проникне в ума на пациента: в съзнателното и безсъзнателното му. Психоанализата все още не е получила социално признание и е далече от преодоляването на психологическите и философските предразсъдъци, които не приемат съществуването на несъзнаваното психично (Фройд, Автобиография 1992).

МЕНТАЛИСТИЧНАТА ПАРАДИГМА

Предметът на психологията според *Ganzheit*-психологията на Вунд е непосредственото съдържание на всеки опит (Wundt 1879: 4). Колко идеи могат да се представят в съзнанието за определен момент? Емпиричните отговори, които дават изследванията на Вунд, се потвърждават и от съвременните изследвания на когнитивните психолози (Voeree 2003).

Предметът на психологията е съзнателният опит сам по себе си и за себе си, без да се съотнася към това, как прогнозира или обяснява поведението. Началото на новата експериментална психология Вунд обявява с изследването на централния процес на контрол – аперцепцията. Още като млад асистент в Хайделбергския университет той се заема с обяснението на един парадокс, отбелязан в работата на астрономите: откриват се системни разминавания в отчитането на времето, в което звездите преминават през решетката на телескопа. Тези различия зависят от това, дали астрономът фокусира вниманието си върху появата на звездите, или върху уреда за измерване на времето. През 1860 г. Вунд създава специален апарат, за да възпроизведе тази ситуация в лабораторни условия (Blumenthal 1980). Той измерва скоростта на централен психичен процес и една от основните теми в следващите му изследвания става разграничаването на волевите от неволевите действия. Вунд нарича себе си „първия емпиричен волунтарист“ и започва дългите си емпирични търсения на вътрешната сила, която определя човешкия опит. Психичните процеси могат да се разберат само в отношението си към целта или последиците, които не са събития от физиката. По този начин Вунд обособява физическата от психологическата каузалност и за да определи последната, въвежда термини като: цел, ценност, антиципация на бъдещето. Централният механизъм на психологическата каузалност е аперцепцията, която днес се назовава „селективно внимание“ (Христова 1988). Целият опит е конструиран вътрешно под контрола на този централен волеви процес и е резултат на творчески синтез.

В началото на 90-те години на XIX в. В. Вунд (Wundt 1980; Blumenthal 1980) представя психологическата каузалност като система от принципи. Основният принцип, чрез който се постига организацията на непосредствения опит, е „творческият синтез“. Вторият принцип се отнася до „психичните отношения“. Според него значението на всяко умствено събитие зависи от контекста. Третият принцип, „психологическият контраст“, разглежда ефекта на противоположния процес. Той описва отношението между противоположните състояния и тяхната тенденция да се усилят. Четвъртият принцип се отнася до „умственото развитие“, което се изразява в прогресивната интеграция на опита през дълъг интервал от време. Петият е „принципът на хетерогенността на края“. Той се отнася до последователността на волевите действия, която може да се разбере само по отношение на целта или крайния резултат. Шестият „принцип на развитие към противоположности“ се изразява в колебанието

между противоположни тенденции в една развитийна перспектива на човешките емоции, поведение и опит, което е характерно не само за отделния човек, но и за народите като цяло. Този стил на анализ говори за амбицията на Вунд да създаде цялостна психология, която е по-скоро функционална и синтетична, отколкото атомистична и структурна (Leahey 1987).

Идеята за психологичната каузалност се пренася и към процесите на мисленето. **Вюрцбургската школа** разширява полето на експерименталните изследвания с преживяванията на „опитните изследвани“, които съобщават непосредствено след опитите пълните и безпристрастни данни за „протичането на душевните процеси“. В статията „Съвременната психология на мисленето“ О. Кюлпе (1975) коментира изследванията на мисленето, провеждани във Вюрцбургския психологически институт. „Беше открито съществуването на такива явления, състояния, насоки, актове, които не влизаха в схемата на старата психология. [Изследваните] знаеха и мислеха, разсъждаваха и разбираха, схващаха смисъла и тълкуваха общата връзка, без да използват подкрепата на случайно изплуващите при това сетивни представи“ (пак там, с. 22). Ново разбиране на съзнанието се предполага на основата на изследванията върху т. нар. „безобразно мислене“. Увеличават се елементите на душевния живот. „Към числото на явленията, които сетивно не се съзерцават, се отнася не само това, което съзнаваме, мислим, и това, за което мислим с неговите свойства и отношения, но и самата същност на актовете на съжденията и многообразните прояви на нашите дейности, функциите на нашето активно отношение към дадено съдържание на съзнанието, именно групировката и определението, признаването или отричането“ (пак там, с. 24). Представите са само част от явленията. Те са свързани с различни по своя характер влияния на самото съзнание. Душевните процеси са тези, които осмислят и даряват на субекта ценност на преживяването му. Една определена гледна точка или задача влияе върху Аз-а и това влияние Кюлпе нарича „детерминираща тенденция“. Аз-ът притежава безгранично множество от възможности да реагира. „Когато една от тези възможности получава особено значение в сравнение с другите, тук има място детерминиращата тенденция, известен избор“ (пак там, с. 26). По този начин психологията на детерминиращата тенденция става съществена част от психологията на мисленето и на съзнанието.

Нов аспект на психологическата каузалност може да се открие в **гешалт-теорията**. Тя е резултат от конкретни изследвания в областта на психологията, логиката и епистемологията. Основната „формула“ на тази теория може да се изрази така: „Има цялостности, които не могат да се определят от индивидуалните свойства на техните елементи... а от вътрешната природа на цялото“ (Wertheimer 1924). Идеята за този фундаментален принцип идва от експериментите на Фон Еренфелс (цит. по Кьолер 2000). Според него има „хиляди перцептивни образи, чиито характеристики не могат да се извлекат от характеристиките на крайните им компоненти, т. нар. усещания“ (пак там, с. 169). Ако

опитът е съставен от елементи, когато чуем дадена мелодия, при повторното ѝ слушане въз основа на паметта можем да я разпознаем. Кое обаче ни позволява да я разпознаем, когато тя се изпълнява в друга гама? Сборът на елементите е друг, макар че мелодията е същата. Еренфелд се опитва да обясни такъв тип феномени със запазването на отношението между елементите. М. Вертхаймер отива още по-далеч: това, което може да се предположи според него, е, че всяка отделна част зависи от цялото, че всички функционални връзки влияят върху характеристиките на самата сцена. Този принцип авторът демонстрира при възприемането на „видимото движение“, или т. нар. фи-феномен. Самото взаимодействие възниква като такова само на перцептивната сцена. Така Вертхаймер развива идеята си и за моларните перцептивни единици. Всяка част има определена роля и функция в цялото. Не е точно полето да се описва като сбор от отделни сетивни данни. Експериментите върху зрението изискват да се вземе под внимание теорията за влиянието на цялото върху частите. През 1923 г. излиза статията „Законите на организация в перцептивните форми“, в която възприемането на фигури на даден фон се интерпретира като следствие от тяхното действие. Илюстрира се силата на принципите за:

- прегнантност (тенденцията да се изгражда добра, проста, устойчива и симетрична форма);

- групиране на близколежащи елементи;

- групиране на сходни елементи;

- завършване на незавършени фигури.

Натрупва се огромно количество изследвания в областта на възприемането (Кофка 1975). Това позволява на гешалтпсихолозите да разглеждат тези принципи като релевантни за обяснението на паметта, ученето, мисленето и мотивацията (Келер 1981: 172). Егото също може да се разглежда като функционална част на полето. Тази теоретична рамка дава възможност на К. Левин (1982) да започне изследванията си в областта на мотивацията, а на В. Кьолер (Келер 1981) – да изучава инсайтното учене.

Същото европейско време създава условия за разширяването на предмета на психологията и на разбирането на психичната каузалност. От 1900 г., когато излиза книгата на З. Фройд „Тълкуване на сънищата“, до 1933 г., когато са публикувани „Нови уводни лекции в психоанализата“, се оформя идеята за психичното пространство като йерархична система. В него се сблъскват противоречащи си психични сили и „съзнателният опит“ се разглежда като компромис между тях. Влиянието на психоаналитичния метод идва от дълбоко хуманистична цел: да се проникне в безсъзнателното, да се разбере тъмната природа на човека, да се подчини ирационалното на определени правила на разума. З. Фройд е последовател на Фон Хартман и на Хербарт (цит. по Leahey 1987: 208–209), според които съществува ментално пространство, наречено безсъзнателно. Там идеите пребивават, когато не са осъзнавани, и от там могат да влияят на поведението. Според Вунд, когато не се осъзнават, идеите

съществуват само физиологично и не се нуждаят от специално психично пространство. Чрез засилване на вниманието или насочване на зрителното поле към дадено съдържание то може да се осъзнае. В този смисъл безсъзнателните идеи, които са на прага на съзнанието, са слаби и качествено не се отличават от останалите в полето на съзнанието. З. Фройд (1995) разграничава три типа безсъзнателно. Безсъзнателният материал, който не е изтласкан от полето на съзнанието и може да се осъзнае, е предсъзнанието. Материалът, който е изтласкан от съзнанието и който не е готов да бъде осъзнат, е динамичното безсъзнателно. То е активно, силно и е необходимо умствено усилие, за да се изтласка от съзнанието. Полето на неговата изява са сънищата, грешките на езика, фантазията, невротите и други феномени. Закономерностите на това психично пространство според З. Фройд до голяма степен детерминират психичния опит и поведението на човека. Техният пробив в съзнанието може да предизвика безумие.

Идеята за дълбинната структура на съзнанието намира своето развитие по-късно в аналитичната психология на К. Г. Юнг (1991; 1995). В доклада, който той изнася на семинара в Базел през 1934 г., казва следното: „Когато се замислим за това, какво всъщност е съзнанието, сме дълбоко впечатлени от прекрасния факт, че едновременно със случването на едно събитие в Космоса възниква и един вътрешен образ; че, така да се каже, той се случва и вътрешно, тоест – бива осъзнат.“ „Нашето съзнание никога не се самосъздава, а извира от неизвестни дълбини. То се поражда постепенно в детето, което се пробужда всяка сутрин от дълбините на съня от едно несъзнавано състояние. То е като дете, което се ражда всекидневно от майчините дълбини на несъзнаваното“ (цит. по Яфе 2000: 234).

Под пластове на индивидуалното безсъзнателно лежи пространство, което Юнг нарича „колективно безсъзнателно“, представляващо универсалната част на психиката. Съдържанието на това пространство е общото за всички хора и за всяка култура. Тази психична структура има надличностен характер и е заложена във всеки човек, а нейното съдържание се описва чрез „архетипа“.

Но предметът на психологията в менталистичната парадигма придобива нови измерения в идеята на У. Джеймс за **потока на съзнанието** (2000а; 2000б). „Фундаменталният факт“ за него е, че протичането на съзнание от някакъв вид принадлежи на вътрешния опит на човека. Авторът посочва четири основни характеристики на това протичане:

1. Всяко „състояние“ обикновено е част от личното съзнание.
2. Във всяко лично съзнание състоянията се променят.
3. Всяко лично съзнание е осезаемо непрекъснато.

4. То се интересува от някои части на своя субект за сметка на други и ги приветства или отхвърля – с една дума, избира измежду тях – през цялото време (Джеймс 2000: 188).

Съзнанието е континуитетно. Според Джеймс това е възможно поради две обстоятелства: дори когато съществува времева пролука, тя се интегрира като част от Аз-а, а самите промени в съзнанието не са резки (пак там, с. 193).

В менталистичната парадигма психичните процеси се определят като обособени както от поведението, така и от нервните процеси. Умът е нематериален. Психичните феномени не могат да се редуцират до физиологичните. Основният предмет на изследване стават психичните събития у човека (Bunge & Ardila 1987: 89). Тази парадигма е представена от *Ganzheit*-психологията на Вунд, структуралистичната психологията на Тичнър, Вюрцбургската школа, гешалтпсихологията и психологията на актовете на съзнанието на Ф. Brentano (цит. по Leahey 1987: 178–204).

Темата за познанието заема централно място в първите четири. За тях менталният опит е основен предмет на психологията и те имат съществен принос за изследване на различните форми на познание, познавателните процеси, закономерностите на протичане и създаване на субективния опит. Идеята за полето и структурата на съзнавания опит е разширена с тази за потока на съзнанието, от една страна, и със схващанията за несъзнаваното, от друга.

МЕТАФОРИ ЗА ПСИХИЧНОТО ПРОСТРАНСТВО И ПСИХИЧНОТО ВРЕМЕ В МЕНТАЛИСТИЧНОТО НАПРАВЛЕНИЕ

Претенциите на всяка научна теория са да въведе система от точно определена йерархия от категории, понятия и принципи за представянето на емпиричните данни, които се използват като доказателство за нейните възможности да обяснява, да прогнозира и да управлява в някакъв смисъл предмета на изследване. Към тези отличителни характеристики на различните теории, въведени от теоретико-историческите анализи, могат да се добавят и доминиращите метафори като форма на научното познание. Съществуват мнения, че метафората има допълваща функция в научното познание, и такива, според които цялото научно знание е метафорично (Ортега-и-Гасет 1984; Leary 1995). Прибягването към тази специфична форма става според Ортега-и-Гасет „когато ученият открива нов феномен, ... когато изгражда ново понятие“ и е необходимо да му се даде ново име (Ортега-и-Гасет 1984: 207). За да има една дума или фраза метафорично значение, трябва да се осъзнава нейната двойственост, тя да се използва като инструмент за разбиране на „трудните неща“, на онези, които „смътно се очертава[т] в пределите на нашата способност“ (пак там, с. 211). Конкретните примери, към които се обръща авторът, засягат пряко и психологическото познание.

„Духът, душата или както и да наречем съвкупността от явления, свързани със съзнанието, е неделим от тялото и при опитите да бъде мислено отвлечен винаги се е проявявала тенденция към неговото материализиране“ (пак там, с. 115).

Като основна характеристика на понятийната система на психологията Ортега-и-Гасет посочва нейната метафоричност и това може би е най-силно проявено в определянето на съзнанието: „този универсален, вездесъщ, всемогъщ феномен“ (пак там, с. 117).

Разглеждането на цялото знание като метафоричен начин на възприемане и мислене е позицията на Лиъри (Leary 1995). Тя е основана на традиция, която преминава през оценката на понятията като „планове на поведение“ (Miller, Galanter, and Pribram 1960), „рационалност и разумност“ (Тулмин 2002), „парадигми“ (Kuhn 1996), „преработка на информация“ (Kendler 1998).

Ролята на метафорите в научните революции според Т. Кун е очевидна и е естествена последица от тях. Промяната в това, какво с какво е сходно и какво е различно, се определя от централната промяна на модела, метафората или аналогията. Тази идея е доразвита от Лиъри, според когото метафорите носят в себе си съдържателните различия в теорията и практиката не само между различните дисциплини, но могат да се открият и в рамката на една дисциплина. Известен е фактът, че в социалните и поведенческите науки се използват метафори, които са основани на закономерност от т. нар. „по-развити науки“ – астрономията, химията, физиката, биологията.

През ранния период в развитието на ментализма се използва като основна метафора за описанието на психичното пространство/време полето на съзнанието, в което протичат психичните процеси, съхранява се менталният опит и действия психическата каузалност. Вунд го представя като кръг с ограничен обхват, една част от който е във фокусната точка на съзнанието (*Blickpunkt*), а другото съдържание лежи в зрителното поле на съзнанието (*Blickfeld*). Зрителното поле окръжава фиксационната точка и „тъмнее по направление към периферията, докато не допре до прага на съзнанието“ (Вунд 1976: 14). За централната част на зрителното поле непосредствено около фиксационната точка се използва терминът „внимание“. Очертаването на опита от неясно до ясно осъзнаване е свързано с увеличаване на менталната организация.

Фиг. 1

Психичното пространство се състои от две нива: централно (фокусно) и периферно (дифузно). Тази метафора окуражава изследователите да поставят и да изследват въпроса за времевата организация на опита на тези две нива

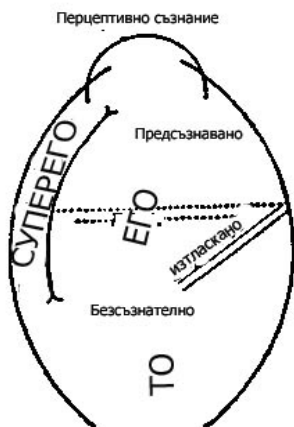
и за това, как времевите характеристики на физическото време се отнасят към особеностите на психичното пространство. Един от основните експериментални модели в лабораторията на Вунд е измерването на времето на реакция. Разликата във времето на реакция при различни задачи се разглежда като характеристика на вътрешните психични процеси. Класическите опити с метроном доказват, че в актуалния обем на съзнанието (т. нар. поле около фокусната точка) влиза не само един звуков елемент, а поредица, която образува цялостен звуков образ.

Следващата крачка е направена от Тичнър (цит. по Blumenthal 1980), който говори за две измерения на психическото време – последователност и едновременност. Собственото време на човека е не само условие за протичане на конкретната му дейност, но е и неин продукт. То се превръща в израз на самореализацията на човека и не може да се сведе до протичането на физическото време. Психичното време интегрира в себе си както обективните времеви отношения (природни и социални), така и субективното възприемане на измененията в продължителността и последователността на събитията, преживяванията на отделните свойства на времето, оценката на времевата перспектива като житейски път за конкретния човек. Метафората на физическото време като вектор, на който настоящият момент може да се обозначи с точка, всички събития, които се разполагат от лявата ѝ страна, да се разглеждат като минали, а всички от дясната страна – като бъдеще, не може да опише особеностите на пространствено-времевата организация на субективния опит. Още експериментите на Вунд дават възможност да се говори за различните мащаби на психичното време: ситуативен; биографичен; исторически. Субективният опит, който попада в зрителното поле, е резултат на творческия синтез. В него се включват както настоящи, така и минали и очаквани бъдещи събития. В единен опит се преплитат различните мащаби на психичното време, за да освободят човека от диктата на „тук и сега“, да му дадат възможност за избор и относителната свобода да изгражда своята уникална осмислена картина за себе си и света, в който живее.

Разширяване на разбирането за психичното пространство може да се проследи в метафората за топографията на ума по З. Фройд (1995) и модела на К. Юнг (цит. по Eckartsberg 1981: 32).

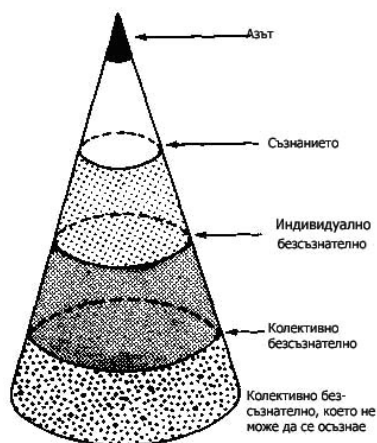
Топографията на ума по Фойд се представя от: перцептивно съзнание; предсъзнание; безсъзнателно (вж. фиг. 2). Перцептивната съзнателна система е управлявана от Аз-а и от вторичните мисловни процеси. Областта на То съдържа предимно инстинктивните импулси на сексуалността и агресията, проявява се в първичните процеси на мисловното изпълнение на желанията, във фантазията и в свободния асоциативен поток. Съдържанието на съновиденията и свободните асоциации прави достъпна тази област на психичното пространство. Системата на Свъръхаз-а е интернализирана структура на родителските и социокултурните норми и морал. Тя е частично съзнавана и се преживява като предписания, които трябва да се следват.

Фиг. 2. Полето на психичното пространство по Фройд (1933)

Йерархичната структура на психичното пространство се разширява според К. Юнг (1991) с полето на колективното несъзнавано. Според него могат да се отделят пет нива, които са представени под формата на конус (вж. фиг. 3).

Фиг. 3. Психичното пространство според Юнг (цит. по Eckartsberg 1981: 32)

Върхът на конуса е Аз-ът – централна зона на съзнанието. Вторият пласт е полето на съзнанието, под него лежат пластове на индивидуалното и колективното безсъзнателно. В основата на конуса е разположен последният, пети пласт, който се описва като колективно безсъзнателно, което никога не се осъзнава.

Друга основна метафора на субективния опит през менталистичния период е потокът на съзнанието. Тази идея имплицитно се съдържа и в дълбинни-

те модели на З. Фройд и К. Юнг, но намира поетичен израз в теорията на У. Джеймс. Най-естествените метафори, които могат да опишат съзнанието, са „река“ или „поток“. „Говорейки за него оттук нататък, нека го наречем поток на мисленето, на съзнанието, на субективния живот“ (Джеймс 2000а: 194).

Фиг. 4. Психичното пространство според Джеймс

„Всеки определен образ в съзнанието е натопен в свободната вода, която тече покрай него. С него върви чувството за неговите отношения – близки и далечни, отмиращото ехо от момента, когато той е дошъл при нас, надвисналото чувство за посоката, в която ще ни заведе. Значението, стойността на образа е в този ореол или аура, които го заобикалят и придружават...“ (Джеймс 2000а: 199).

Тези силни инструменти на научното познание ще бъдат остро оспорвани през периода на бихейвиоризмите, за да се преоткрият във времето както на Първата (1950–1970), така и на Втората когнитивна революция (1980–2007). Близко 100 години след излизането на трудовете на Вунд А. Блументал (Blumental 1977: 16) ще посочи аналогията между полето на съзнанието и блок-схемите на информационната метафора, а през 90-те години Баарс (Baars 1997) ще въведе понятието „глобално работно пространство“ като синоним на съзнанието. Възстановяването на мястото на менталистичните теории за познанието като научни теории обаче става след дълъг период на конфронтация.

ОБОБЩЕНИЕ

Менталистичните теории изучават субективните преживявания (преди всичко съзнавания опит) като една от основните проблемни области на психологията. Научният метод е интроспекцията, или самонаблюдението, разширена с обективните измервания на времето на реакция и някои други поведения. Главната характеристика на ментализма е, че има за цел изучаването на съзнанието дори когато се въвежда поведението. Целта е да се опише и обясни това, което се случва в съзнанието (Leahey 1987: 260). Биографията на този

период би била непълна обаче, ако не се отбележат духовните вълнения около зараждането на психодинамичната перспектива и функционалната психология на У. Джеймс. Академичната психология и психодинамичните теории очертават менталистичните умонастроения, които въвеждат както доминиращия стил, така и ренесансовите идеи, създаващи категориалния апарат, определящи проблематиката и разработващи методите на изследване в областта на познанието. Разнообразието на идеи и богатството на метафори поставят и въпросите за възможностите и ограниченията на научните изследвания. М. Бунге и Р. Ардила (Bunge, Ardila 1987: 89–115) добавят към менталистичната парадигма и популярната психология (попсихологията) и информационната психология – мнение, което не се приема от когнитивно-информационните психолози, определящи произхода си по-скоро от развитието на бихейвиористичните или необихейвиористичните теории в психологията и търсещи методологически основи в развитието на кибернетиката, информационната теория и лингвистиката. Самото развитие на психологията обаче дава все повече доказателства за двойствената и вътрешно противоречива позиция на информационната теория. Представянето на ума като колекция от програми всъщност предполага приемането на основните допускания на ментализма – духа в машината – дори когато е кръстен с ново име – програма. Нещо повече, някои от лансираните идеи, например за „глобалното работно пространство“ (Baars 1997), напомнят много силно както за полето на съзнанието, така и за потока на съзнателния опит, а темата за когнитивното несъзнавано ще се опитва да разшири изследователските перспективи на информационната парадигма.

ЛИТЕРАТУРА

- Ананьев, Б. (1960). *Психология чувственого познания*. М., АПН РСФСР.
- Андерсон, Дж. Р. (2002). *Когнитивная психология* (5-е издание). М., Питер.
- Брунер, Дж. (1971). *Исследование развития познавательной деятельности*. М., Педагогика, 17–98.
- Брунер, Дж. (1977). *Психология познания*. М.
- Брунер, Дж. (1981). Психология познания, стратегии мышления. – В: *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. М., МГУ, 131–141.
- Выготский, Л. С. (1982а). Сознание как проблема психологии поведения. – В: *Собрание сочинений*. М., Педагогика, 78–102.
- Выготский, Л. С. (1982б). Инструментальный метод в психологии. – В: *Собрание сочинений*. М., Педагогика, 103–108.
- Выготский, Л. С. (1982в). Проблема сознания. – В: *Собрание сочинений* М., Педагогика, 156–167.
- Вундт, В. (1880). *Основания физиологической психологии*. М., Типография М. Н. Лаврова и Ко.
- Вундт, В. (1976). Сознание и внимание. – В: *Хрестоматия по вниманию*. М., МГУ, 8–24.
- Вунд, В. (2000). Задачи на психологията. *История на психологическата мисъл*. *Хрестоматия*. Съст. П. Александров, С., Лик, 11–16.
- Джеймс, У. (2000а). Потокът на съзнанието. *История на психологическата мисъл*. *Хрестоматия*. Съст. П. Александров, С., Лик, 187–208.

- Джеймс, У. (2000б). Съществува ли „съзнание“? *История на психологическата мисъл. Хрестоматия*. Съст. П. Александров, С., Лик, 238–254.
- Джонсън, П. (1993). *Съвременността. Светът от 20-те до 90-те*. С., УИ „Св. Климент Охридски“.
- Джонсън, П. (2002). *Ренесансът*. С., Прозорец.
- Дюи, Д. (2001). *Човешката природа и поведение*. С., ИК.
- Дърел, Л. (2000). *Александрийски квартет*. С., Маунтолив. Клиа, Хемус.
- Келер, В. (1981). Изследване интелекта човекоподобних обезьян. – В: *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. М., МГУ, 235–249.
- Келли, Дж. (2000). *Теория личности. Психология личных конструктов*. Санкт-Петербург, Речь.
- Кун, Т. (1996). *Структура на научните революции*. С., Петър Берон.
- Кофка, К. – В : *Хрестоматия по ощущению и восприятию*. М., МГУ.
- Кюлпе, О. (1975). Психология мышления. – В: *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. М., МГУ, 21–27.
- Лакатос, И. (1978). История науки и ее рациональные реконструкции. – В: *Структура и развитие науки*. М.
- Маркс, М., У. Кронан-Хиликс (1998). Когнитивна психология. – В: *Хрестоматия по психология на познанието*, съст. Л. Андреева, С., Лик, 11–39.
- Найсер, У. (1981). *Познание и реальность*. М., Прогресс.
- Ортега-И-Гасет, Х. (1984). Двете големи метафори. – В: *Естетически есета*, съст. И. Паси, С., Наука и изкуство, 206–222.
- Пиаже, Ж. (1981). Етапи в развитието на интелекта. – В: *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. М., МГУ.
- Пиаже, Ж. (1969). *Избранные психологические труды. Психология интелекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология*. М., Просвещение.
- Ръсел, Б. (1998). *История на западната философия*. С., Христо Ботев.
- Солсо, Р. (1996). *Когнитивная психология*. М., Тривола.
- Томашевски, Т. (1989). *Основни идеи на съвременната психология*. С., Наука и изкуство, 141–161.
- Тулмин, Ст. (2002). *Завръщане към разума*. С., ИК.
- Фейерабенд, П. (1986). *Избранные труды по методологии науки*. М., 125–467.
- Фестингер, Л. (1984) : Введение в теорията на дисонанса. – В: *Современная зарубежная социальная психология. Тексты*. Ред. Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровска. М., МГУ, 97–111.
- Фройд, З. (1992). *Автобиография*. С., Наука и изкуство.
- Фройд, З. (1995). *Нови уводни лекции в психоанализата*. С., Евразия.
- Христова, Е. (1988). Развитие на идеята за централен процес на контрол в когнитивната психология. *Психология*, кн. 6, 48–52.
- Юнг, К. Г. (1991). *Архетип и символ*. М., Ренесанс, 23–94.
- Юнг, К. Г. (1995). *За основите на аналитичната психология. Тавистокски лекции 1935*. Плевен, ЕА.
- Ярошевски, М., Л. Анциферова (1974). *Развитие и современное состояние зарубежной психологии*. М., Педагогика.
- Ярошевски, М. (1976). *История психологии*. М., Мисль.
- Ярошевски, М. (1996). *История психологии от античността до средата на XX в.* М.
- Яфе, А. (2000). *Образ и слово*. Плевен, Лега Артис.
<http://psylib.ukrweb.net/books/yaros01>
- Baars, B. (1997). A Cognitive Theory of Consciousness <http://vesicle.nsi.edu/users/baars/BaarsConsciousnessBook1988/index.html>, 2007.

- Blumenthal, A. (1977). *The process of cognition*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey.
- Blumenthal, A. (1980). Wilhelm Wundt and early american psychology. A clash of cultures. In: Wilhelm Wundt and the making of a scientific psychology. Ed by R. Rieber, Plenum Press, New York, 117–135.
- Boeree, G. (2000). Wilhelm Wundt and William James. <http://webspace.ship.edu/cgboer/wundtjames.html>, 2007.
- Botella, L. (1994). Personal Construct Psychology, Constructivism, and Postmodern Thought, (1–26) <http://www.massey.ac.nz/~alock/virtual/Construc.htm>, 2002.
- Bunge, M., R. Ardila (1987). *Philosophy of Psychology*, Springer-Verlag, New York.
- Droste, M. (1990). *Bauhaus 1919–1933*. Benedikt Taschen Verlag GmbH.
- Campbell, R. L. (1999). Ayn Rand and the Cognitive revolution in Psychology, *Journal of Ayn Rand Studies*, 1:107–134.
- Chen, X & X. Andersen (1998). *Kuhn's Theory of Scientific Revolutions and Cognitive Psychology*, By:, *Philosophical Psychology*, 09515089, Mar, Vol. 11, Issue 1.
- Hodges, A. (1995). Alan Turing – a short biography,” <http://www.turing.org.uk/turing/bio/part3.html> 2007.
- Kendler, H. H. (1998). *Cognitive Psychology*. In: *Introductory readings for cognitive psychology*. Ed by R. P. Honeck – 3rd ed., Dushkin/McGraw-Hill, 6–14.
- Kuhn, Th. (1996). *The structure of scientific revolutions*, 3rd ed. The University of Chicago Press, Chicago.
- Leahey, Th. (1987). *History of Psychology*, Prentice-Hall, New Jersey.
- Leary, D. E. (1995). Naming and knowing: Giving forms to things unknown. *Social Research*, Summer, Vol. 62 Issue 2, p267, 32p.
- Lock, A. (1994). The Second Cognitive revolution. <http://www.massey.ac.nz/~alock/virtual/2ndcog.htm>(2007).
- Lock, A. (1994). The Second Cognitive revolution, This version as of June 13, Prologue to a paper in progress. <http://www.massey.ac.nz/~alock/virtual/prologue.htm> (2007).
- Marks, M. H., W. A. Cronan-Hillix (1987). *Systems and theories in psychology*. Fourth Edition. McGraw-Hill Book Company, 403–422.
- Simonton, D. K. (1995). Behavioral Laws in Histories of Psychology: Psychological Science, Metascience, and the Psychology of Science, *Psychological Inquiry*, Vol. 6, No. 2, 89–114.
- Wertheimer, M. (1923). *Laws of Organization in Perceptual Forms*, *Classics in the History of Psychology*. <http://psy.ed.asu.edu/~classics/Wertheimer/Forms/forms.htm> 2007.
- Wundt, W. (1980). *Outlines of psychology*. V. The principles and laws of psychical causality. In: Wilhelm Wundt and the making of a scientific psychology, Ed. By R. W. Rieber, Plenum Press, New York, 179–195.
- Wolman, B. (1981). *Contemporary Theories and Sitems in Psychology*, Second Edition, Plenum Press, New York.

